

Romsics Ignác:

Magyar történeti problémák 1900-1945

A 20. századi magyar történelem rendkívül gazdag éles politikai fordulatokban és egymást tagadó korszakokban. Ugyanezen konferencia-sorozat keretében tartott előadásában néhány évvel ezelőtt Litván György nem kevesebb „mint 10 olyan 180 fokos fordulatra” utalt, „amikor a vesztés félnek nemcsak hatalma, hanem szabadsága vagy élete elvesztésével is számolnia kellett kisebb vagy nagyobb mértékben”.¹ Ezek közül a fordulatok közül három volt olyan, amely tartós – legalább egy-két évtizedig érvényes – állapotokat teremtve a múlt teljes vagy részleges újraértelmezését is maga után vonta: az 1919-1920-as, az 1945 és 1949 közötti, s végül az 1989 utáni. E három paradigma-váltás közül az első és a harmadik jórészt spontán, illetve – az adott politikai viszonyokat leképezve – pluralista, a második viszont sokáig felülről irányított és tartalmilag szigorúan meghatározott jellegű volt. Bár néhány esetben a két világháború közötti – tehát jórészt még kortársi – interpretációkra is utalni fogok, előadásomban alapvetően azt vizsgálom, hogy a Kádár-rendszer időszakában kialakított történeti képhez képest az 1989-ta eltelt egy évtizedben milyen jellegű és mértékű korrekcióknak vagy korrekciós kísérleteknek lehettünk a tanúi, illetve esetenként tevékeny résztvevői. Mivel az ismétlődő átértékelések kitüntetett témái többnyire politika- és eszmetörténeti jellegűek voltak, s a gazdasági vagy társadalmi élet problémáira csak jóval ritkábban reflektáltak – a Monarchián belüli „félgyarmati helyzet” versus „komplementaritáson alapuló kölcsönösen előnyös partneri viszony”, illetve a korai 1950-es évek beruházási politikája vagy az 1968-as gazdasági reform olyan kivételek, melyek erősítik a szabályt – és persze azért is, mert érdeklődési területem és kutatási témáim alapján leginkább ezek állnak közel hozzám, mondandómat 6 – döntően politikatörténeti jellegű – kérdéskör, illetve vitatéma köré csoportosítom. Ezek a következők: (1) a Monarchia felbomlása és Trianon, (2) az 1918-19-es forradalmak, (3) a Horthy-rendszer jellege, (4) a „Gömbös-szindróma”, (5) mozgástér és kényszerpálya a II. világháború előtti és alatti magyar külpolitikában, s végül (6) Holocaust és zsidókérdés a modern magyar történelemben. Mivel szeretnék vitát, illetve valódi eszmecserét generálni, mondandómat a szokásosnál érdekesebb megfogalmazásban adom elő. Előrebocsátom továbbá azt is, hogy a rendelkezésemre álló idő egyik téma részletes kifejtését sem engedi meg. Az alapos analizálás és argumentáció helyett ezért inkább álláspontok felvillantására és ütköztetésére törekedtem.

1. A Monarchia felbomlása és Trianon

A kiegyezéssel és az 1867 utáni fejlődéssel kapcsolatos 1960-as évekbeli intenzív viták lezárulása után a Monarchia és a történelmi Magyarország „felbomlásának” versus „feldarabolásának” a kérdésében az 1970-es és 1980-as évekre széleskörű konszenzus alakult ki a témában járatos magyar – és hozzátehetjük: nem csak a magyar – történészek között. E konszenzus lényege az átrendeződés olyan komplex folyamatként való felfogása volt, amelyben különböző történelmi tendenciák találkoztak és erősítették fel egymást úgy, hogy azok végül a versailles-i rendezésbe torkolltak. Ezek az egymást erősítő tendenciák a következők voltak: (1) a Monarchia és ezen belül a történelmi Magyarország nemzetiségeinek a politikai öntudatosodása, amely az autonómia és a federalizmus programja mellett szeparatista tendenciákat is hordozott; (2) az Oszmán Birodalom fokozatos kiszorulása a Balkánról, és ennek keretében expanzív-irredenta kisállamok (Szerbia, Románia) létrejötte a Monarchia, illetve Magyarország déli és keleti határai mentén, s végül (3) a háborúban győztes nagyhatalmak német főbiája és Oroszország mint szövetséges elvesztése által

---

¹ Litván György: Történetírásunk és jelenkorunk. In Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben. Szerk. Valuch Tibor. Budapest, 1995, Osiris Kiadó, 1956-os Intézet. 39.

motivált végelmi-stratégiai koncepciója. Természetesen más-más szövegezésben, de lényegét tekintve ezzel az állásponttal találkozhatunk Hanák Péter 1970-es és 1980-as években készült esszéiben² éppúgy, mint Diószegi István³ vagy éppen elnökünk, Kosáry Domokos ugyanezekben az években íródott idevágó tanulmányaiban.⁴ Az ország „kapitalizmuskori fejlődéséről” rendezett 1969-es vitán, illetve az e vita alapjául szolgáló – Hanák Péter, Lackó Miklós és Ránki György által jegyzett – szövegben, amely a 10 kötetesre tervezett szintézis 6., 7. és 8. kötetének elvi alapvetéséül szolgált, ezzel kapcsolatban a következőket olvashatjuk: „A dualista Monarchia [...] Felbomlásának történelmi tendenciáit kezdettől fogva magában hordta, jóllehet ezt is, mint minden történelmi folyamatot, csak tendenciaként foghatjuk fel, vagyis úgy, hogy nem végzettszerű szükségszerűséggel, hanem emberi cselekvéseken keresztül érvényesült...” Vagy: „Egyfelől tehát hangsúlyozni kívánjuk, hogy a Monarchia felbomlását a háború kimenetele, a győztes nagyhatalmak politikája [...] keretében lehet csak megérteni. Másfelől viszont nem kevésbé fontos hangsúlyozni, hogy a fölbomlás nem csupán, nem is elsősorban a külső körülmények erőszakolta megoldás volt, hanem a belső fejlődés logikus következménye, illetve a belső fejlődés egyik variánsának logikus következménye”.⁵

Ezzel az állásponttal szemben először a magyar származású, de Párizsban élő Fejtő Ferenc jelentett be perújrafelvételt franciául 1989-ben, magyarul pedig 1990-ben megjelent *Rekviem egy hajdanvolt birodalomért* (alcím: Ausztria-Magyarország szétrombolása) című munkájában. Bár Fejtő egyáltalán nem tagadta, hogy a birodalom mindkét felében léteztek centrifugális, sőt „szeparatista” tendenciák, sőt azt is hangsúlyozta, hogy ezek ellenszere az elmulasztott föderalizálás lett volna, döntő szerepet a nagyhatalmi politikának tulajdonított. A francia verzió előszavában álláspontját röviden így foglalta össze: „Kutatásaim arra a hipotézisre vezettek, hogy még ha el is vonatkoztatunk azoktól a népeket és nemzeteket évszázadokig összetartó erőktől, melyeket valaha a történelem szükségszerűségei és véletlenei hoztak létre azért, hogy a kívülről jövő állandó nyomást ellensúlyozva egyesítsék e népeket, a centrifugális erők nem vezethettek volna belülről kiinduló bomlásra, ha a szeparatista törekvéseket (amelyekről sem azt nem lehet bizonyítani, hogy egységesek voltak, sem azt, hogy a lakosság többségét képviselték) nem támogatták, bátorították volna az antant >döntéshozóit<”. A magyar verzió előszavában ugyanez a gondolat így jelent meg: „Amikor a végére értem, a konklúzióhoz, megdöbbsentem. Mert a következtetés az volt, hogy a Monarchia nem magától robbant szét, hogy a tagadhatatlanul erős széthúzó erők ellenében komoly összetartó erők is működtek benne, hogy a Monarchia feldarabolását másfél évvel a háború vége előtt már elhatározták, hogy a szétbomlásnak volt egy alternatívája is, amelyet a leghaladóbb, szabadelvű, szocialista mozgalmak tűztek zászlajra: a Monarchia federalizációja”.⁶

Bár Fejtő könyvét annak idején számos hazai lap recenzálta, releváns szakmai észrevételeket alig váltott ki. A kivételek közé tartozik Tőkéczkai Lászlóé, aki egyik 1991-es esszéjében nemcsak egyetértőleg utalt Fejtő – önmaga által szerényen hipotetikusnak nevezett és

² Lásd például Hanák Péter: *A dualizmus korának történelmi problémái*, Budapest, 1971, Tankönyvkiadó. 69-71.

és Hanák Péter: *Magyarország a Monarchiában. Tanulmányok*. Bp., 1975, Gondolat. 441-465-

³ Diószegi István: *Hazánk és Európa. Tanulmányok*. Budapest, 1970, Magvető. 355-384.

⁴ Kosáry Domokos: *Nemzeti fejlődés, művelődés – európai politika*. Budapest, 1989, MTA Történettudományi Intézete, 9-15.

⁵ Hanák Péter, Lackó Miklós és Ránki György: *Gazdaság, társadalom, társadalmi-politikai gondolkodás Magyarországon a kapitalizmus korában*. In *Vita Magyarország kapitalizmuskori fejlődéséről*. Bp., 1971, Akadémiai Kiadó. 48-49.

⁶ Fejtő Ferenc: *Rekviem egy hajdanvolt birodalomért. Ausztria, Magyarország szétrombolása*. Budapest, 1990, Minerva, Atlantisz, Medvetánc. 19-25.

gyökeres újraértelmezés helyett inkább csak a hangsúlyokat áthelyező – tézisére, hanem rögtön tovább is fejlesztette azt, A Monarchia – hangsúlyozta Tőkéczi – nem „szétesett”, nem is „felbomlott”, - a Monarchiát „szétverték”. A dualizmus és benne a történelmi Magyarország képes lett volna „társadalmi-nemzetiségi problémái megoldására”; a cseh nemzet többsége „csak a végső, már eldöntött háborús stádiumban állt a függetlenség mellé”; a „trializmusért hadakozó horvátok” a végsőkig kitartottak; a „mérsékelt szociáldemokrácia pedig nemzeti különbség nélkül a birodalom illetve Magyarország mellett állt”.⁷

A trianoni békeszerződés aláírásának ezévi – 80. – évfordulója alkalmából közzétett publicisztikájában Tőkéczi megismételte a nagyhatalmi döntések jelentőségét nézetünk szerint Fejtőnél is jobban eltúlzó, s a belső problémákat bagatellizáló állításait. „... a meglévő közjogi meg nemzetiségi feszültségek és a tőkefelhalmozásos, szabad versenyes kapitalizmushoz mindenhol hozzá tartozó szociális problémák ellenére – írta – csupán a szélsőséges nemzetiségi nacionalisták ábrándoztak a történelmi Magyarország feldarabolásáról, de még ők is valamiféle előzetes föderalizálással leplezték ezt a célt. [...] Trianonnak nincs mélyen gyökerező előtörténete, bár természetesen vannak az utólagos igazolásokhoz tartozó történelmi elemek. Valójában Trianont az első világháború utolsó két évének nagyhatalmi háborús érdekeiből s a korábban adott antantígérek beváltásából kotyvasztották össze olyan emberek, akik nagy részének fogalma sem volt a térség történelméről és valóságáról.”⁸

A Tőkéczi László által képviselt álláspont sem a közvéleményben, sem a szakemberek körében nem általános. Tisztában kell azonban lennünk vele, hogy itt is, ott is jelen van és olykor még a maguk szűkebb szakterületén igen nívós társadalomkutatókat is befolyásolja. Sőt feltehető, hogy más történelmi illúziókhöz hasonlóan a jövőben ez is terjedni fog. Ezért azt hiszem, hogy továbbra sem zárkozhatunk szűkebb szakmánk elefántcsonttoronyába, hanem a lehető legszélesebb körű társadalmi párbeszéd keretében újra és újra le kell írunk és el kell mondanunk olyan dolgokat, amelyek szakmai relevanciája esetleg ugyan csekély, ám amelyek ismerete és elfogadása a magyar társadalom tisztánlátásához, illetve egy illúzióktól és önbecsapástól mentes egészséges nemzettudatnak a kialakulásához elengedhetetlenek.

2. Az 1918-19-es forradalmak

Az I. világháború utáni forradalmakat, s ezen belül különösen a Tanácsköztársaságot a két világháború közötti történetírás, s egyben a politikai tudat, a magyar történelem mélypontjának tartotta. A neokonzervatív Szekfű Gyula, a liberális Gratz Gusztáv, s az ugyancsak liberális, de Gratztól eltérően nem 67-es, hanem 48-as Pethő Sándor között e tekintetben semmi különbség sem volt. 1945, pontosabban 1949 után aztán fordult a kocka. „A Tanácsköztársaság megeremtése és hősi küzdelme – olvashatjuk A magyar forradalmi munkásmozgalom története című, több kiadást megért egykori alapműben – a magyar nép felszabadulás előtti történetének legdicsebb fejezete.” A polgári demokratikus forradalom, illetve átalakulási kísérlet ennél természetesen csak rosszabb osztályzatot kaphatott. „A magyar burzsoázia legdemokratikusabb része – olvashatjuk ugyanebben a kötetben – amelynek ekkor fő politikai képviselője Károlyi és Jászi volt, megalkuvónak, gyengének bizonyult a monarchista ellenforradalmárokkal és az antanttal szemben.”⁹ A kanonizált üdvtörténet tipikus toposzai voltak még a Tanácsköztársaságot megelőző tömegmozgalmak –

⁷ Tőkéczi László: Történelem, eszmék, politika. Budapest, 1999, Kairosz. 78.

⁸ Tőkéczi László: Egy nemzetek feletti struktúra szétverése. Magyar Nemzet, 2000. június 3. 21.

⁹ A magyar forradalmi munkásmozgalom története. A szerk. biz. elnöke Nemes Dezső. Bp., 1970², Kossuth. 217. és 264.

sztrájkok, gyár- és földfoglalások – túlhangsúlyozása annak érdekében, hogy a „fözlélvők” kormányzási lehetőségével kapcsolatos lenini tétel igazolódhassék, s persze a bukás kizárólagosan külső körülményekre való visszavezetése.

A Kádár-korszak második, liberálisabb felében a két forradalom szembeállítására mérséklődött. Ez azonban nem úgy következett be, hogy a Tanácsköztársaság lekerült a piedesztálról, hanem úgy, hogy a polgári demokratikus forradalom is mellé emelkedett. A Hanák-Lackó-Ránki-féle – historiográfiai szempontból kulcsjelentőségű – szövegben ezzel kapcsolatban ezt olvashatjuk: „... 1918 és 1919 szembenálló, de egymást feltételező ellenpólusok, s 1919 történelmi szerepét és jelentőségét nem 1918 negligálásával, egyoldalú, vagy jórészt negatív beállításával emelhetjük ki. Ellenkezőleg, a két forradalom bizonyos fokú egységét kell bemutatnunk, azt, hogy 1919 elképzelhetetlen lett volna 1918 nélkül, mivel a proletárforradalom szükségszerű folytatása, betetőzése volt mindannak, ami 1918-ban rejtett. A polgári forradalom nemcsak számos gátat távolított el a proletárforradalom útjából, de a tömegekben is csupán ezek eredményei és kudarcai érlelték meg a proletárforradalom gondolatát: a proletárforradalmat tehát 1918 magasabb szinten való folytatásaként kell kezelnünk, a századfordulótól a magyar társadalomban kibontakozó új erők harcának szerves folytatásaként és logikus betetőzéseként”.¹⁰ Hajdu Tibor 1968-ban és 1969-ben megjelent két nagymonográfiája ugyanebben a – politikailag érhető és helyeselhető, szakmai szempontból azonban felfogásom szerint igazolhatatlan és persze súlyosan dezorientáló – szellemben íródott.

Mi a magyar történetírás álláspontja ezen ideológiai szempontból kulcsfontosságú kérdésben ma, 10 évvel a rendszerváltás után? A válasz körvonalazása érdekében hét olyan egyetemi tankönyvet, illetve kézikönyvet néztem át, amelyek 1990 után jelentek meg. A hozzám legközelebb álló válaszokat természetesen abban az összegzésben találtam, amelyet én írtam, ám ezt ezúttal kihagyom az elemzendő művek sorából. Ehelyett L. Nagy Zsuzsa, Pölöskei Ferenc, a Gergely-Pritz szerzőpáros, valamint Salamon Konrád és Ormos Mária értékeléseire utalok.

L. Nagy Zsuzsa először 1991-ben, majd 1995-ben másodszor is kiadott jegyzetében az 1918 és 1921 közötti időszakot olyan válságmenedzselési kísérletek egymásutánjaként mutatta be, amelynek dinamikáját – a belső adottságok mellett – alapvetően a külső erőtenyezők, mindenekelőtt a békekonferencia politikája határozta meg. A győztesek politikájának, s nem valami belső tömegelégedetlenségnek volt a következménye – írja –, hogy „1919 márciusában, négy és fél hónapi fennállása után, a polgári demokrácia elbukott Magyarországon, s egy szovjet típusú proletárdiktatúra váltotta fel Kun Béla vezetésével. [...] A győztes nagyhatalmak nem hogy nem adták meg a Károlyi-rendszernek a fennmaradásához szükséges külpolitikai támogatást, hanem egyenesen lehetetlenné tették helyzetét.” A külpolitika szerepét L. Nagy Zsuzsa nemcsak a proletárdiktatúra létrejöttében, hanem bukásában is meghatározónak tartja. „A magyarországi Tanácsköztársaság sorsát – írja – nyilvánvalóan az pecsételte meg, hogy a nemzetközi erőviszonyok a forradalom terjedésének szempontjából kedvezőtlenül alakultak. A nagyhatalmak nem tűrhettek meg Magyarországon olyan politikai rendszert, amely az általuk kidolgozott békerendszert, háborús céljai realizálását Európa közepén veszélyeztette volna. A bukáshoz a belső tényezők is hozzájárultak: a gazdasági és politikai rendszer, amely több érdeket sértett, mint amennyit kielégített, és amely képtelen volt megfelelni a nemzeti-területi védelmet jelentő elvárásoknak”. Ugyanő máshelyt úgy fogalmaz, hogy a Tanácsköztársaságnak elsősorban a

---

¹⁰ Hanák Péter, Lackó Miklós és Ránki György: i.m. 51.

világforradalom elmaradása miatt „kell elbuknia, de azért is, mert az ország területi integritását nem védhette meg, mert a magyar társadalom nem fogadta el az általa kínált gazdasági-politikai modellt”.¹¹

Hasonlóképpen ír az említett szerzők többsége is – ezt vagy azt a momentumot kiemelve, másoknak pedig kevesebb jelentőséget tulajdonítva. Kivétel talán csak Salamon Konrád, aki a Tanácsköztársasággal szemben mindenki másnál kritikusabb hangot ütött meg. Az új hatalom embereit, azok működését és működésük következmények a következőféleképpen értékelte először 1995-ben, majd 1998-ban másodszer is kiadott munkájában: „A központi irányítás pillanatok alatt hatalmas bürokráciát teremtett. Tapasztalatlan akarnokok, szerencselovagok, ügyeskedők hada lepte el a hivatalokat, s a legkülönbözőbb visszaéléseket követte el, miközben egy részük mint agitátor járta az országot, arról szónokolva, hogy a templomokból mozit kell csinálni. [...] A proletárdiktatúra kétbalkezes intézkedései a lakosság egyre nagyobb tömegeit fordították szembe a rendszerrel. A városiakat az éhínség és a pénz elértéktelenedése sújtotta, a zömmel hívő falusiak pedig földosztás helyett csupán egy kirívóan szélsőséges vallás- és egyházellenes propagandát kaptak. Mindez megteremtette annak lehetőségét, hogy a rendszerrel szemben álló, jobboldali politikai erők támogatásra találjanak a nép körében”.¹² Másként fogalmazva: a Tanácsköztársaság belső támogatottsága az első hetek után olyan gyenge volt, hogy minden bizonnyal kedvezőbb külpolitikai feltételek mellett is bukás lett volna a sorsa. A többi szerző nem fogalmaz ilyen kategorikusan. Azt azonban Pölöskei Ferenc, valamint Gergely Jenő és Pritz Pál is hangsúlyozza, hogy a Károlyi-forradalomtól eltérően a Tanácsköztársaság megszakította „a magyar történelem szerves folytatását” (Pölöskei), illetve „A bolsevik típusú diktatúra importja a Magyar Tanácsköztársaság formájában idegen volt a magyar történelmi és társadalmi fejlődéstől” (Gergely-Pritz).¹³

Salamon egyébként nemcsak a Tanácsköztársasággal, hanem az őszirózsás forradalommal szemben is élesen kritikus hangot használ. Míg azonban a proletárdiktatúrát inherensen súlyos károkat okozó devianciaként értékeli, győzelmét pedig „államcsínyként” írja le, az első forradalommal. Személy szerint Károlyival szemben nem a kitűzött célok, hanem a területvédelem és a földreform elmaradása miatt elégedetlen. A diktatúra – írja – szükségképpen „csak torz lehet”, Károlyi és kormánya azonban lehettek volna realistábbak és pragmatistábbak.¹⁴ Károlyival szemben egyébként a többi szerző is kritikus. A legfélreérthetlenebbül valószínűleg Ormos Mária fogalmazott A „vörös gróf” véleménye szerint „talpig becsületes, de politikusnak gyámoltalan”, sőt „valójában dilettáns” volt.¹⁵

Összegezve az 1990 utáni szintézisek értékpreferenciáit megállapíthatjuk, hogy az utóbbi években nemcsak a Tanácsköztársaság került le a piederasztárról, s kapott olyan megítélést, amely az új magyar demokrácia lehetséges hivatkozási pontjai közül magától értetődően kirekeszti, hanem az 1918-as polgári demokratikus forradalom 1980-as évekre kialakult nimbusza is megtépázódott. Bár hazaárulónak – eltérően a két világháború közötti korszaktól – senki sem tartja Károlyit és társait, „trianoni bűnbakká” könnyen válhatnak ismét. Pedig a török analógia, amire Károlyi vádlói előszeretettel hivatkozni szoktak, nyilvánvalóan

¹¹ L. Nagy Zsuzsa: Magyarország története 1918-1945. Debrecen, 1995². Multiplex Média. 12., 42. és 71.

¹² Salamon Konrád: Magyar történelem 1914-1990. Budapest, 1998², Nemzeti Tankönyvkiadó. 50-51.

¹³ Magyarország története 1918-1990. Szerk. Pölöskei Ferenc, Gergely Jenő, Izsák Lajos. Budapest, 1994, Korona Kiadó. 22. és Gergely Jenő-Pritz Pál: A trianoni Magyarország, 1918-1945. Budapest, 1998, Vince Kiadó. 52.

¹⁴ Salamon Konrád: i.m. 39-40. és 44.

¹⁵ Ormos Mária: Magyarország a két világháború korában 1914-1945. Debrecen, 1998, Csokonai. 49.

félrevezető. „A magyar mozgástér ... - idézhetjük Ormos Máriát egyetértőleg – még a legjobb, a legügyesebb manőverek esetén is rendkívül szűkre volt szabva, sokkal kisebbre, mint ami a török vezetőknek a rendelkezésükre állt.” A győzők „Magyarországot geopolitikai, régen kialakult nemzetiségi, valamint hatalmpolitikai okokból ítélték meg, és ítélték el. A végrehajtásra a háborús vereség adott alkalmat.”¹⁶

3. A Horthy-rendszer jellege

A Horthy-rendszer jellege immár több mint félszázada áll a viták keresztútjében. A magyar és a nemzetközi historiográfiában ezzel kapcsolatban igen sokféle és igen ellentétes véleménnyel találkozhatunk. Ismeretes, hogy a honi historiográfia sokáig fasisztának vagy félfasisztának, illetve fasisztoidnak minősítette a rendszert, s ezt az álparlamentáris és a diktatórikus jelzőkkel egészítette ki.¹⁷ Bár a Kádár-rendszer hivatásos ideológusai még 1985-86-ban is ezt az álláspontot képviselték, a történészek mértékadó többsége akkor már évek óta a rendszer konzervatív és parlamentáris jellegzetességeit hangoztatta, nem tagadva az ezzel egyidejűleg érvényesülő antiliberális és antidemokratikus jellegzetességeket sem. Ma lényegében mindenki ezekből a fogalmakból, illetve jelzőkből rakja össze a maga egy vagy két mondatos definícióját. Gergely Jenő és Pritz Pál szerint például a Horthy-rendszer „korlátozott alkotmányos parlamentarizmus” volt¹⁸; míg L. Nagy Zsuzsa azt hangsúlyozza, hogy „A hagyományos parlamentáris formák és módszerek mellé antiliberális, diktatórikus elemek társultak”.¹⁹

A magyarországi vitákkal lényegében párhuzamosan folyt a nemzetközi történetírás és politológia diskurzusa a modern politikai rendszerek tipológiájáról. E vita eredményeként az 1980-as évek elejére olyan – akkor a kutatók többsége által elfogadott, ma azonban már ismét vitatott – álláspont alakult ki, hogy a 20. századi politikai rendszereknek három fő típusa különböztethető meg: a parlamentáris demokrácia, a totalitarizmus és az autoritarianizmus. E tipológia szerint parlamentáris demokráciának az olyan politikai rendszer nevezhető, amely a társadalom minden csoportjának rendszeres és diszkriminációtól mentes lehetőséget biztosít a politikai hatalomért folyó békés versengéshez. A totalitáriánus diktatúra ezzel szemben egy hatalmi központ olyan abszolút dominanciáját jelenti a társadalom minden alrendszere és egyede felett, amelyet sem törvények, sem szokások nem korlátoznak. A totalitáriánus diktatúra jellemző jegyei még: a hivatalos ideológia, a hivatalos ideológia alapján álló modern tömegpárt, a médiák teljes vagy csaknem teljes uralma, s a társadalmat permanens rettegésben tartó terrorrendszer.

Az autoriter rendszereket a legtöbb kutató e két tiszta típus közötti átmenetként írta le. A leginkább elterjedt és elfogadott definíció szerint az autoriter rendszerek olyan politikai rendszerek, amelyeket korlátozott, de nem teljes politikai pluralizmus jellemez, amelyekben több ideológia létezhet egymás mellett, amelyek tartózkodnak a politikai mobilizáció szélsőséges formáitól, s amelyben a hatalom birtokosai pontatlanul meghatározott, de gyakorlatilag mégis eléggé kiszámítható korlátokon belül gyakorolják hatalmukat. Az autoritarianizmus tehát ebben az értelemben nem egyszerűen tekintélyelvűséget jelent, amint az a szó etimológiájából következne, hanem egy meghatározott politikai rendszert, amelynek

---

¹⁶ Uo. 64.

¹⁷ A Horthy-rendszer jellegével kapcsolatos vitákat részletesebben áttekintettem a Magyar Történelmi Társulat 1999. október 20-i vitáestjén elhangzott előadásomban. Az előadás kissé rövidített változata A Horthy-rendszer jellege címmel megjelent a Magyar Nemzet 2000. március 1-i számában (12.p.)

¹⁸ Gergely Jenő-Pritz Pál: i.m. 93.

¹⁹ L. Nagy Zsuzsa: i.m. 104.

a tekintélyelvűség legfeljebb része. Az, hogy ezzel a tekintéllyel a hadsereg, az államfő, a kormány vagy egy domináns párt rendelkezik-e, a tipológia szempontjából közömbös, s nem döntő a tekintély mértéke sem.²⁰ Ezért azt a – legújabban Boros Zsuzsa által kifejtett – álláspontot, mely szerint az autoritarianizmus a tekintélyelvűséggel lenne azonos, s a Horthy-rendszer jellegével kapcsolatban a történészeknek mindenekelőtt azt kell eldönteniük, hogy az milyen mértékben tartalmazott parlamentáris és milyen mértékben autoriter elemeket, nem tartom igazán konstruktívnak. Amire – szerintem – a magyar történészeknek inkább törekedniük kell, az egy nemzetközileg kompatibilis fogalmi háló kialakítása. Az autoriter alapminősítést én egy ilyen – angol, francia és német nyelvterületen egyaránt használt – kategóriának tartom, s ezért alkalmazását a Horthy-rendszerre pártolom. Osztom Gyáni Gábor véleményét, mely szerint Borbándi Gyula definíciója „szerencsésen foglalja össze” a rendszer legfontosabb jellemvonásait.²¹ („Magyarországon 1944 őszéig nem fasizmus, hanem tekintélyi kormányzás volt, parlamenttel és más demokratikus intézményekkel enyhített központosított, inkább zártnak, mint nyitottnak nevezhető rendszer.”²²) Természetesen más – akár jobb – definíciók szintén elképzelhetők.

4. A „Gömbös-szindróma”

Ezt a kifejezést Gergely Jenőtől kölcsönöztem, aki Pritz Pállal közösen írott és más összefüggésben már hivatkozott szintézisében, Gömbös Gyuláról megjelentetett 1999-es „életrajzi vázlatában”²³, s legújabban a *História* ez évi 3. számában közölt cikkében²⁴ emelt szót Gömbös Gyula szerepének tisztázása érdekében. Ezzel a törekvéssel elvileg azt hiszem valamennyien egyetérthetünk, és talán egyet is értünk. Mindenki, akivel az utókor ilyen vagy olyan okból méltánytalanul bánt, megérdemli az igazságtételt vagyis a rehabilitációt. Kétségtelen, hogy Gömbös több szempontból a Horthy-korszak ezen személyiségei közé tartozik. Gergely Jenő és az én Gömbös-képem ennek ellenére különbözik.

Említett cikkében Gergely mindenekelőtt három „halálos bűn” vádja alól próbálta tisztázni Gömböst. Ezek közül véleményem szerint is újragondolandó Gömbös antiszemitizmusa. Valóban nem méltányos és korrekt, hogy miközben Teleki Pál törvényekben is megjelenő antiszemitizmusát egészen a legutóbbi időig tapintatos hallgatás övezte, aközben nem hangsúlyozódott eléggé, hogy Gömbös idején egyetlen antiszemita törvényt vagy rendeletet sem hoztak. Ez persze nem változtat Gömbös fajvédő vezérként unos-untalan hangoztatott zsidóellenességén, amelyet az akkori kormánypolitikával szembeni kritikaként fogalmazott meg. E tekintetben sem Bethlent és Gömböst, de talán még Horthyt és Gömböst sem hoznám közös nevezőre. Az említettek antiszemitizmusa ugyanis az 1920-as és az 1930-as években egyaránt különbözött, sőt Bethlen esetében ez a különbség egészen a zsidótörvények kritikájáig, illetve ellenzéséig fejlődött vissza.

Gömbös másik „halálos bűne” a „német orientáció vádja”. Kétségtelen: semmi sem igaz abból, hogy „Gömbös az ország szekerét végzetesen a náci Németországhoz kötötte”, mint például azt a Molnár Erik-féle két kötetes Magyarország történetében (1964) Ránki György is írta. („A Gömbös-kormány külpolitikájában a német fasizmus felülkerekedése után egyoldalú

---

²⁰ Juan J. Linz: An Authoritarian Regime: Spain. In *Mass Politics. Studies in Political Sociology*. Ed. By Erik Allardt and Stein Rokkan. New York/London, 1970. 251-270.

²¹ Gyáni Gábor-Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Budapest, 1998, Osiris. 334.

²² Borbándi Gyula: A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék. New York, 1983, Püski. 36.

²³ Gergely Jenő: Gömbös Gyula. Vázlat egy politikai életrajzhoz. Budapest, 1999, Elektra Kiadóház.

²⁴ Gergely Jenő: A Gömbös-szindróma. In *História*, 2000/3. 15-17.

német-orientációs vonal érvényesült.”²⁵) Ugyanakkor utalni kell arra is, hogy ezt a félrevezető megállapítást a magyar történetírás – mindenekelőtt Gömbös külpolitikájáról írott monográfiájában Pritz Pál – már évtizedekkel ezelőtt megcáfolta, illetve korrigálta. Sőt Juhász Gyula az irányadónak tekinthető 8. kötetben már 1976-ban így fogalmazott: „A Berlin-Róma tengely létrejöttével a magyar külpolitikában véglegesen lezárult egy közel tíz éves korszak, amely Bethlen „aktív külpolitikájával” kezdődött és Gömbösnek a két fasiszta hatalom közötti egyensúlyozásával folytatódott, s amely az adott nemzetközi erőviszonyok mellett egy ideig némi súlyt és önállóságot kölcsönzött Magyarországnak külpolitikájának. [...] A magyar külpolitika mindinkább paradox helyzetbe került: a két fasiszta hatalom szövetségén belüli erőegyensúlyra akart építeni, ám ez az erőegyensúly nem létezett, mert Olaszország már e szövetség kezdetén Németország nyomasztó fölényét tapasztalhatta”.²⁶ L. Nagy Zsuzsa pedig – még egyértelműbben így írt – „Gömbös [...] a Mussolinivel való együttműködést elsőrendűnek ítélte”.²⁷ Ez esetben tehát a kritika csak a korai Kádár-kor historiográfiájával szemben jogos, az elmúlt kb. 30 évben e tárgyban megjelent értékeléseket én ma is helytállóan tartom.

Gömbös harmadik „bűne” – ismét Gergely professzort idézem – „a >totális fasiszta diktatúrára<, később már – enyhébben fogalmazva – a diktatúrára való törekvés volt”. Kétségtelen, hogy a korrall foglalkozó történészek többsége ezekért a diktatórikus törekvésekért – még ha a „A diktatúrára törekvés nem [is] jelent diktatúrát.” – a mai napig nem lelkesedik. De miért is kellene lelkesedni azokért az előbb burkoltan, később nyíltan is megfogalmazott célokért (egypártrendszer, szakszervezetek felszámolása, korporatív állam), amelyek a korlátozottan, de mégiscsak létező politikai és szellemi pluralizmust akarták megszüntetni? Az összevetés Bethlen Istvánnal – véleményem szerint – ebből a szempontból is félrevezető. Természetesen Bethlen sem volt demokrata, s nem ritkán élt autoriter eszközökkel. Ám Gömbös a parlamentarizmusnak még azt a korlátozott formáját is fel akarta számolni, amit az 1920-as évek elejének szélsőjobboldalával – nota bene Gömbössel! – szemben Bethlen létrehozott, s amelyhez az 1930-as és az 1940-es években is ragaszkodott. Bethlen István Gergely Jenő által kifogásolt „szalonképessége” és Gömbös „fekete báránként” való megítélése mögött tehát ez az aligha megkerülhető különbségtétel húzódik meg. Az, hogy Gömbös és programja „a társadalom jelentős rétegei számára rokonszenves és elfogadható volt”, semmit sem változtat az összevetés mérlegén.²⁸ Végére Adolf Hitler is sokáig népszerű volt a német nép körében, de ettől „szalonképessé” – remélem – sohasem fog válni.

A diktatúra vagy a diktatúrára való törekvés természetesen együtt járhat és általában együtt is jár különböző szociálpolitikai fejlesztésekkel. Ezek közül számos esik Gömbös miniszterelnökségének az idejére. Távol áll tőlem, hogy ezek jelentőségét, sőt előremutató jellegét vitassam. Ugyanakkor tény az is, hogy ezek a reformok sohasem haladták meg azt a mértéket, amely egy konzervatív rezsím számára elfogadható volt, s amilyeneket 1932 előtt és 1936 után is hoztak. A Rubicon – mint Németh László helyesen utalt rá – a demokratikus földreform lett volna, amely Gömböshöz ugyan jóval közelebb állt, mint Bethlenhez, de nem állt olyan közel hozzá, hogy az erre törekvő Kisgazdapártnak és a népi íróknak őszinte kezét nyújtson. Az őszintén reformpártiak szemszögéből így azután Bethlen István, Károlyi Gyula, Gömbös Gyula vagy Darányi Kálmán között gyakran semmiféle különbség nem mutatkozott.

²⁵ Magyarország története. Főszerk. Molnár Erik. Budapest, 1964, Gondolat. II. köt. 409.

²⁶ Magyarország története 1918-1919, 1919-1945. Főszerk. Ránki György. Budapest, 1976. Akadémiai, 726.

²⁷ L. Nagy Zsuzsa: i.m. 138.

²⁸ A Gergely Jenőtől származó idézetek itt és a korábbiakban egyaránt a Históriaiban közölt cikkéből származnak (2000/3. 15-17).

„Engem – indokolta ezt a véleményt Veres Péter a Népszavában közzé tett levelében – meghurcoltak és megverték a Bethlen-kormány keresztény-keresztyén nemzeti korszakában; megverték a későbbi, ma már liberálisnak nevezhető korszakban; meghurcoltak, megverték az ókonzervatív Károlyi Gyula idejében; meghurcoltak, megverték a népies-nemzeti Gömbös-kormány idejében, s meghurcoltak és – nem akarok hazudni – majdnem megverték a törvénytisztelet és az alkotmányhűség programjával induló Darányi-kormány idejében.”²⁹

Összegezve a „Gömbös-szindrómával” kapcsolatos véleményemet: egy alapos, az elmúlt évtizedek egyoldalúságait korrigáló, kiegyensúlyozott Gömbös-biográfia – miként egy hiteles Horthy-életrajz is – kétségkívül óriási nyeresége lenne – és reméljük lesz – historiográfiánknek. Ezt valamennyien csak üdvözölhetjük. Annak viszont, ha történetírásunk eme mulasztásának pótlása a Gömbös által fémjelzett jobboldali radikalizmus rehabilitálásával járna együtt, a magam részéről nem tudnák örülni.

5. Mozgástér és kényszerpálya II. világháború előtti és alatti magyar külpolitikában

Az előző fejezetcím Gergely Jenőtől, ez Ránki Györgytől származik. Ránki – a jelenlévők közül többünk tanára, mentora vagy egyszerűen csak munkahelyi vezetője – volt az, aki válogatott tanulmányainak 1983-as kötetét *Mozgásterek és kényszerpályák* címmel jelentette meg, majd a Duna-völgyi kis országok 1919 és 1945 közötti nemzetközi helyzetéről írott 1984-es tanulmányának is a *Mozgástér és kényszerpálya* főcímet adta. Ez a címválasztásban is megmutatkozó érdeklődés mindennél jobban mutatja, hogy pályájának utolsó éveiben Ránki nemcsak a gazdaságtörténet vizeit hagyta el időről-időre, s fedezte fel magának a gazdaság és diplomácia közötti összefüggések által teremtett csatornákon áthaladva a nemzetközi kapcsolatok történetét mint kutatási területet, hanem a korai munkáiban még lépten-nyomon tettenérhető marxista kliséket – többek között a történelmi meghatározottságokkal és szükségszerűséggel kapcsolatosokat – is maga mögött hagyta. Ebből következőleg a mozgástér vagy mozgásszabadság fogalmát egy ország célkitűzései, eszközei és lehetőségei olyan kombinációjának tartotta, amely alakulásában kis országok esetében a külső körülmények, mindenekelőtt a nagyhatalmi politika mindig lényeges, sőt olykor döntő, de sohasem kizárólagos szerepet játszanak. A száz százalékos meghatározottság, az úgy sem volt mit tenni álláspontját tehát elvetette.

Ugyanez a dilemma jelent meg Szakály Sándor 1994-ben *Volt-e alternatíva? Magyarország a második világháborúban* címmel közzétett esszéjében, amely 1999-ben kiadott tanulmánygyűjteményének is címadó írása lett. A kérdésre Szakály – Ránkitól némileg eltérően – azt a választ adta, hogy az 1930-as évekre „a különböző külső tényezők és a belső nyomás” következtében Magyarország „olyan kényszerpályára került, melyről elképzelhetetlennek tűnt letérni”. Vagy mint az esszé zárómondatai kiemelik: „Az első világháborút lezáró békediktátum kényszerpályája nem tette lehetővé a jobb megoldást. Magyarország ismét a vesztesek oldalán fejezte be a háborút, több százezer áldozattal”.³⁰

Abban, hogy az adott körülmények igazán jó megoldást nem kínáltak Magyarország számára, egyetértek Szakály Sándorral. Azt azonban vitatom, hogy a megtörtétnél valamivel jobb – vagyis kevésbé rossz – scenárió teljes mértékben kívül esett volna a lehetőségeken. Vegyük például a talán legdöntőbb lépést: az 1941-es hadbalépést. 1914-ben Ferenc József és Tisza István éppen egy hónapot gondolkodtak, míg kimondták a döntő szót. Horthy Miklós 1941-

²⁹ Idézi Salamon Konrád: i.m. 112.

³⁰ Szakály Sándor: *Volt-e alternatíva? Magyarország a második világháborúban*. Budapest, 1999, Ister. 125. és 136.

ben legfeljebb – ha egyáltalán – néhány percet habozott, s nem próbálta visszatartani miniszterelnöke, Bárdossy László sem. Pedig kényszer arra, hogy csatlakozzunk – ez közismert – nem állt fenn. Bárki bombázta is Kassát, ami ismeretes módon az ürügyet szolgáltatva a beavatkozásra, azt gondolni, hogy a Szovjetnek érdekében áll hadiellenfelei számát növelni, olyan abszurditás volt, amelyet senki sem tételezhetett fel. Eltévedt szovjet gépekre vagy eltévesztett célpontokra viszont joggal lehetett volna gyanakodni – ha szovjet gépek támadtak egyáltalán. Ezen túlmenően Bárdossy még azt is tudta, hogy Magyarország semlegességének fejében Moszkva – közvetlenül a Kassát ért bombatámadás előtti napokban – kilátásba helyezte a Romániával szembeni magyar revíziós igények támogatását. Ugyanakkor Hitler nem igényelte Magyarország aktív részvételét. Ebben a helyzetben többen gondolták úgy, hogy a legjobb politika a kivárás lenne. Kivárása annak, hogy vajon a Szovjetunió is olyan könnyű zsákmány lesz-e Hitler számára, mint az addigi szerzemények, vagy pedig torkán akad a falat. A akár így, akár úgy dől el a küzdelem, kivárása annak, hogy Hitler kérje vagy követelje a magyar hozzájárulást. Azok, akik 26-án a beavatkozás mellett döntöttek, két alaposan vitatható előfeltevésből indultak ki. Az egyik a német győzelemre vonatkozott, amelyet a világpolitika és az erőviszonyok ismeretében távolról sem lehetett biztosra venni. A másik pedig arra, hogy részvételünk fejében a „végső győzelem” után további volt magyar területeket kapunk vissza, helyreállítva így a történelmi Magyarország régi határait. De vajon – tehető fel a kérdés – mivel jutalmazta volna Hitler a szlovákokat és a románokat, akik hozzánk hasonlóan csatlakoztak a Szovjetunió elleni hadjáratához? Minden nem utólagos bölcselkedés – ezeket a kérdéseket a kortársak közül is többen feltették, s más válaszokat adtak rá, mint a kormányzó és tanácsadói. Újabban szokás azután azt is felvetni, hogy a háborúba való belépéssel és más németeknek tetsző lépésekkel, vagyis a német megszállás elodázásával a magyar kormány emberek ezreinek az életét mentette meg. Én nem hiszek ebben. Abban pedig biztos vagyok, hogy a június 25-ei döntésben ez a szempont semmiféle szerepet sem játszott. A kérdésfeltevés tehát meglehetősen történelmietlen, illetve – ahogy Ormos fogalmaz – „akadémikus”.³¹

Persze hozhatunk jó döntésre is példát. Ismeretes, hogy Csehszlovákia likvidálásának a folyamatában Hitler először az agent provocateur szerepét szánta Magyarországnak. Lényegében azt szerette volna, hogy Budapest egyedül játssza el az agresszor szerepét, és egy fegyveres konfliktus kirobbantásával teremtse meg az ürügyet a német katonai beavatkozás számára. Ennek fejében felajánlotta Magyarországnak egész Szlovákiát. Bár bizonyos magyar körök, főleg katonák, készek lettek volna fegyveres akcióra, a kedvezőtlen nemzetközi követelményektől tartó politikai vezetés – Horthy, Imrédy, Kánya – nem vállalta ezt a szerepet. Hitlert ez hallatlanul felbőszítette, s ez döntő mértékben hozzájárult ahhoz, hogy az I. bécsi döntéssel Magyarország csak a néprajzilag magyar vagy túlnyomóan magyar területeket kapta vissza. Jó döntésre példa az is, ahogyan Magyarország 1939 szeptemberében, a háború kitörésekor viselkedett, s kevésbé jó, sőt határozottan hibáztatható azért, amiért és ahogyan 1941 decemberében megüzente a hadat az Egyesült Államoknak. Problematikusnak tartható ezeken kívül az is, ahogyan és amire – az esetleges román támadásra – hivatkozva 1944 márciusában Horthy végül elfogadta Magyarország német megszállását, és az is, ahogy októberben legalizálta Szálasi hatalomátvételét. Ha más nem is, morális haszna bizonyára lett volna egy karakteresebb álláspontnak. S ezt nem szabad lebecsülni. Ezen túlmenően pedig a politikának – ha akar valamit – olykor kockáztatnia is kell, mint román szomszédaink az elmúlt két évszázadban ezt oly sikeresen demonstrálták.

---

³¹ Ormos Mária: i.m. 234.

Az említetteknel jóval nagyobb kérdés, viszont az egész „alternatíva-, illetve mozgástér-probléma” szempontjából megkerülhetetlen a revízió ügye. Trianon olyan mértékű igazságtalanság és sokk volt a magyar társadalom számára, amelyre mással, mint elutasítással nem lehetett válaszolni. Azt hiszem, ezt ma már senki sem vitatja. Az elutasításnak azonban fokozatai voltak, s ebből a szempontból a magyar politikai elit ismét választhatott. Trianont el lehet utasítani egészben és részben, s a jövőt illetően a területi revízió különböző formáit lehet elképzelni. A vezető elit – különösen a katonai elit – ismeretes módon az integrális revíziót támogatta, s ez az 1941. június 26-i döntésnek is fontos oka volt. Mi lett volna, ha nagyobb mértékben hallgat demokratikus ellenzékének – a háború utáni új elitnek – a véleményére, s megelégszik a néprajzi elvű revízió valamely változatával? A történelem természetéből adódóan a választ erre teljes bizonyossággal nem adható meg. Feltehető viszont, hogy Hitler oszd meg és uralkodj politikája ez esetben talán kevésbé lett volna sikeres. Különösképpen akkor, ha a kisantant államai is gyakorolták volna azt a fajta önmérsékletet, amely a magyar baloldalt jellemezte. Ők sem ezt tették, s ezért nekik is meg kellett fizetni.

Az elmondottakkal azt szerettem volna demonstrálni, hogy a választás lehetősége nézetem szerint nagyobb mértékben állt fenn annál, mint amilyen mértékben néhányan azt feltételezik, illetve elismerik. Ennek hangsúlyozását annál is inkább fontosnak tartom, mert a rendszerváltást követően ismeretes módon olyan nézetek is megjelentek, melyek – Szakály téziséét továbbfejlesztve – egészen odáig eljutottak, hogy a Szovjetunió elleni háborúhoz való csatlakozás nemcsak szükségszerű és elkerülhetetlen, hanem kifejezetten helyes volt, miután a magyar hadsereg a „legfőbb gonosz”, a bolsevizmus ellen harcolt.

6. A Holocaust és a zsidókérdés

A Holocaust sohasem hiányzott a magyar történelemből 1944-45-tel foglalkozó fejezeteiből. Nem hiányoztak a zsidótörvények és annak megemlézése sem, hogy az 1920-as fehérterror aránytalanul sok zsidó áldozata volt. Az előzmények és a zsidóellenesség egész társadalmi hátterének a bemutatása – nem is beszélve a zsidók és nem zsidók ezzel kapcsolatos 1945 utáni tudati reflexióiról – azonban csaknem a rendszerváltásig tabutémának számítottak. Ennek a pszichopatológiai méretű elfojtásnak, illetve amnéziának az oka az a mély bizalmi válság volt, amely a zsidók és nem zsidó környezetük között a Holocaust után kialakult. Ez a bizalmi válság – mint Karády Viktor rámutatott – egy olyan kölcsönösen respektált viselkedési normarendet és kommunikációs rítust alakított ki, amely a zsidóságot érintő kényesnek tekintett témákról nemcsak a zsidók és nem zsidók közötti párbeszédet tette lehetetlenné, hanem a zsidók egymás közötti, csoporton belüli kommunikációját is deformálta, azaz őszintétlenné és olykor csak nehezen dekódolhatóvá tette. Ez a radikális tabu-igény – továbbra is Karádyt ismételve – „azon a feltevésen alapult, hogy aki zsidókról egyáltalán beszél, még ha a legjobb szándékkal is, az objektíve antiszemita, hiszen >megkülönböztet<. [...] >kültagok< számára a zsidóság nem lehet téma, másrészt ha témaként felmerül, ez automatikusan az antiszemitizmus gyanújának ódiomát viseli magán: az osztályozás, a fogalmi megkülönböztetés a diszkrimináció első lépcsője”.³²

A XX. század első felének történelmével kapcsolatban ebből számos abszurd és súlyosan dezorientáló interpretáció keletkezett. Ilyen volt például a fehérterror kétségkívül létező antiszemita élének a hangsúlyozása anélkül, hogy a munkásmozgalom vagy a Tanácsköztársaság felső vezetésében helyet foglalt zsidó származású személyek magas

³² Karády Viktor: A Shoah, a rendszerváltás és a zsidó azonosságtudat válsága Magyarországon. In Zsidóság, identitás, történelem. Szerk. Kovács M. Mária, Yitzak M. Kashti és Erős Ferenc. Budapest, 1992, T-Twins Kiadó. 23-48. (idézetek a 36-37. oldalról)

arányára a legkisebb utalás is történt volna. Vagy „a zsidó egyetemi hallgatók számát szűk keretek közé szorító numerus clausus törvény” említése például az 1964-es összegzésben³³ anélkül, hogy az egyetemisták és a főiskolások háború előtti és alatti felekezeti összetételéről bármi is kiderült volna a korábbi fejezetekből. Az Ellenforradalom és konszolidáció című munkám kéziratát, amelyben ezekre az arányokra és összefüggésekre is utaltam, egyik kritikuson 1979-ben kendőzetlenül antiszemita irányultságúnak nevezte.

A detabuizálásban – a történetírás részéről – nagy szerepet játszott Borsányi György 1983-as tanulmánya a munkásmozgalmi vezetők összetételéről, amely a felekezetre, illetve a származásra is kitért³⁴, majd a Magyar Füzetek Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon című 1984-es párizsi tanulmánykötete, s a Hanák Péter által ugyanebben az évben megjelentetett válogatása a zsidókérdéssel foglalkozó korábbi szövegek közül. Ezt egy zsidóság-, illetve Holocaust-kutatással foglalkozó csoport megszervezése követte a Történettudományi Intézetben az 1980-as évek közepén, majd..., - majd pedig bekövetkezett a gátszakadás. Az elmúlt 10 év legkutatottabb modern magyar történeti témái alighanem a zsidókérdés, illetve a zsidókérdéssel összefüggő problémák voltak. És egyben a legvitatottabbak is. A vitakérdések a zsidóság megjelenésétől az emancipáción, polgárosodáson és a Holocauston át egészen napjaink politikai küzdelmeiig nyúlnak.

Előadásom befejező részében ezek közül a vitakérdések közül kettőre szeretnék kitérni: a magyar felelősségének kérdésére a Holocaustban, valamint a polgárosodás és a zsidóság témakörére. A magyarság felelőssége a Holocaustban tagadhatatlan, ezt a felelősséget senki sem vitatja. A felelősség mértékét, illetve megoszlását illetően a németek és a magyarok, illetve a zsidók és nem zsidók között azonban, érzékelhetően eltérnek a vélemények. Idézett tanulmányában Karády Viktor úgy véli – és ez az egyik markáns álláspont –, hogy „... a nácik által elfoglalt vagy a velük csatlós viszonyba került többi állammal ellentétben [...] Magyarországon nemcsak a deportálások írhatók a helyi csendőrség számlájára, de az üldözések alatt elkövetett tömeggyilkosságok jó része is a nyilaskeresztesek (s nem a megszálló csapatok) bűnlajstromát terheli. Magyarországon a zsidóság közvetlenül a nemzeti fasizmus áldozata lett elsősorban, bármennyire is meghatározó keret-feltételt nyújtott ehhez a német uralom kiterjesztése az országra”.³⁵ Érdekes módon – a kötet általános szellemiségéből nem ez következne – ehhez hasonló álláspontot fejt ki összegzésében Salamon Konrád is. Véleménye szerint az Eichmann-csoport a magyar belügyi államtitkárokkal együtt dolgozta ki a zsidók gettóba gyűjtését, majd deportálásukat, s ez a deportálás „csak úgy volt lehetséges, hogy a magyar belügyi szervek és a helyi hatóságok készségesen együttműködtek a megszállókkal”. Majd idézi Veessenmayert, aki Nürnbergben többek között azt vallotta, hogy a zsidóság elkülönítését és deportálását „három hónap alatt csak a lelkes magyar hatósági és karhatalmi apparátus együttműködése tette lehetővé”.³⁶

Ormos Mária ezzel szemben relativizálja a magyarság felelősségét, illetve a magyar társadalom zsidósággal szembeni rokonszenvére is utal. Ormos konklúziója így hangzik: „A magyarok többsége egyébként már szintén az életéért harcolt, és ugyanúgy magára volt hagyatva ebben, mint maguk a zsidók, még ha a rájuk nehezedő veszedelem nem is volt egyformán súlyos. A valóság helyes megítélése azonban megkívánja annak leszögezését is, hogy a lakosság többsége legfeljebb sejtette a minduntalan hangoztatott náci ígéretek hamis voltát, tudomása azonban nem volt róla, hogy az elszállított zsidókat valójában milyen sorsra

³³ Magyarország története, i.m. II. köt. 373 (Ránki György)

³⁴ Borsányi György: Ezernyelcszáz kartoték a budapesti baloldalról. In Valóság, 1983/9. 25-31.

³⁵ Karády Viktor: i.m. 27.

³⁶ Salamon Konrád: i.m. 148.

szánják. Legtöbbjüket azonban a sejtelen is mély szánalommal töltötte el a zsidók iránt, és ez is mélyítette a szakadékot, ami a lakosság nagy része és a német >szövetséges< között megnyílt. Az ellenállás hiánya nem jelentette, hogy a magyarok – a nyilasok és a meggyőződéses szélsőjobboldaliak kivételével – egyetértettek volna a nácik által sugallt és megkövetelt csendőri-rendőri akciókkal, és a zsidók meggyilkolásával.”³⁷

Az áttekintett többi szintézis interpretációja vagy Ormos Máriáéval azonos vagy ahhoz áll közelebb. A Pölöskei Ferenc, Gergely Jenő és Izsák Lajos által szerkesztett ELTE-jegyzet emellett azt is megjegyzi, hogy a gettózás és a deportálás „az érintettek ellenállása nélkül ment végbe”.³⁸

A 19-20. századi polgárosodás és a zsidóság társadalmi-kulturális útja közötti bonyolult összefüggések közül kettőre szeretnék utalni. Az egyik a zsidóság polgárosodásban vállalt szerepe, a másik a zsidó asszimiláció mértéke és perspektívája. Mindkét kérdés exponálásában erősen támaszkodom Gyáni Gábor Karády Viktorral folytatott valóságos és Erdei Ferencsel folytatott posztumusz vitájára.

Karádyval folytatott polémiájában és más írásaiban³⁹ – ha jól értelmezem – Gyáni mindenekelőtt azt az antiszemita és zsidó oldalon egyaránt mélyen meggyökeresedett tételt kérdőjelezte meg, mely szerint a modern magyar kapitalizmus lényegében a zsidóság műve, s a magyar polgárság eredetét tekintve lényegében zsidó. Az utóbbi évek néhány empirikus társadalomtörténeti kutatásának eredményeit általánosítva Gyáni azt hangsúlyozta, hogy a magyarországi polgárosodás sokkal összetettebb folyamat volt annál, semhogy a kétségkívül jelenlévő és kétségkívül jelentős zsidó kis-, nagy- és középvállalkozók aktivitásával azonosítható lenne. Másként fogalmazva: ha talán lassan is, de a magyar nagybirtok is kapitalizálódott, s ha ellentmondásosan is, de a valamikori nemesi közigazgatás is „felhígult” és professzionalizálódott. Nem is beszélve a „paraszt-polgárosodás” jelenségéről. És persze nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a zsidóságnak egy igen jelentős része – a főleg vidéki ortodox zsidóság – egyáltalán nem polgárosodott. Éppen ellenkezőleg, a maga sajátos módján „rendesebb” jegyeket mutatott az egykori magyar rendeknél. Gyáni felvetéseinek ezzel a részével és mindazzal, ami ebből következik, teljes mértékben egyetértek.

Vitathatónak tartom azonban eszmefuttatásának azt a részét, melyben – Szekfüvel, Erdeivel, Karádyval és Hanákkal egyaránt polemizálva – megkérdőjelezi azt az állítást, mely szerint „... a magyarországi kapitalista fejlődés nem hozott létre egységes, belülről meglehetősen integrált társadalmat, mivel a keresztény és a lényegében zsidóság alkotta másik társadalom az elitek szintjén éppúgy, mint az alsóbb osztályok síkján, legalábbis a kispolgárságig lemenően jól és tartósan elvált egymástól”. Bár maga is elismeri, hogy a „zsidóság asszimilációja minden tényleges sikere ellenére sem bizonyult hiánytalannak vagy befejezettnek”, a polgári Magyarország kultúrájának szétbontását „zsidó és nem zsidó elemekre” „múltba visszavetítő mitologizálásnak” nevezi.⁴⁰ Ebben a vitában – anélkül, hogy orákulumnak tekinteném – én ma is Erdeivel és azokkal értek egyet, akik ezt a zsidó és nem zsidó elkülönülést vagy legalábbis kölcsönös megkülönböztetést a társadalom felső és

³⁷ Ormos Mária: i.m. 259-260.

³⁸ Magyarország története 1918-1990, i.m. 167.

³⁹ Gyáni Gábor: Polgárosodás mint zsidó identitás? BUKSZ, 1997.3. 266-278, uő: Polgárság és középosztály a diskurzusuk tükrében. In Századvég, 1997. tél. 30-46. és uő: Polgárosodás és a honi polgárság múltja. In Korunk, 1999.2. 13-28.

⁴⁰ Gyáni Gábor: Gondolatok a honi zsidóság modern kori történetéről. In Tisicum. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve. XI. Szolnok, 1999, 321

középső régióiban olyan – nemcsak létező, hanem szignifikánsan létező – jelenségnek tartották, amelyet a nyelvi és kulturális magyarosodás csak enyhített, de meg nem szüntetett. A Duna-Tisza közti kisvárosok I. világháború előtti világa, Maros-Torda és Marosvásárhely századfordulós viszonyai, 1918-19, s mindaz, amivel mint kutató intimebb kapcsolatba kerültem, éppúgy ezt bizonyítják számomra, mint a századelő magyar irodalma. Sőt megkockáztatom azt is, hogy az értelmiségi eliteken belüli – már a századelőn jól érzékelhető – rivalizálás és konkurencia-harc néhány éven belül a háború elvesztése és Trianon nélkül is oly konfliktushelyzeteket eredményezett volna, amelyek nagy valószínűséggel mindkét felet a 19. századi „informális egyezség” újragondolására készítették volna.

****

Tisztelt Kollégák!

Előadásomban a XX. század első felének hat olyan problémáját exponáltam, amelyen már eddig is soka vitatkoztunk, s amelyek minden rész kérdésében valószínűleg e konferencia befejezése után sem fogunk mindannyian egyetérteni. Ez azonban így természetes. A történelem természetéből adódóan többféle interpretációt tesz lehetővé, s ha ezek az interpretációk a szakma szabályait betartva születnek, akkor hasznosak és jogosultak, és nemcsak arra méltóak, hogy saját koruk közbeszédjének, hanem arra is, hogy a generációkon átívelő szakmai diskurzusnak a részévé váljanak. Az utódok majd megítélnék bennünket, ahogyan mi is mérlegeljük az előttünk járók teljesítményét. Azok pedig, akik a mindenkori hatalom szolgálivá szegődnek, s tollukat nem a valóság megismerésének és az igazság kimondásának a vágya vezérli, hanem politikai érdek és számítás, kihullanak az idő rostáján.